Nenad Moačanin

UDK 314.8(497.6)"17"
Izvorni znanstveni članak
Rukopis prihvaćen za tisak 22. svibnja 2013.

STANOVNIŠTVO BOSANSKOG EJALETA U 18. STOLJEĆU PREMA POPISIMA GLAVARINE

Najvažniji su tip izvora za procjene veličine nemuslimanske populacije u Bosni i Hercegovini osamnaestog stoljeća dokumenti o glavarini (*cizye*, džizja), bilo u smislu popisa bilo kao akti u kojima se navodi ukupni broj poreznih priznanica te vrste (*evrak*, „listovi"). U dosadašnjoj historiografiji držalo se neupitnim načelo koje je 1691. proglasila središnja vlast, prema kojem je valjalo napustiti uobičajeni razrez i ubiranje glavarine prema domaćinstvu, te umjesto toga primijeniti šerijatski princip oporezivanja svake radno sposobne muške osobe u dobi od nastupa puberteta do sedamdeset i pete/osamdesete godine, i to prema trima stopama, sukladno imovnom stanju. Međutim, ovdje izvršena revalorizacija građe, usredotočena na evidenciju „odozdo", pokazala je da se takvo shvaćanje ne može održati. Pokazalo se da je selište zadržalo presudnu ulogu kao fiskalna jedinica (praktično-operativni motiv), s time što je ta osnova nadopunjena paušalnim dodavanjem novčane protuvrijednosti za dvojicu hipotetičkih korezidenata (ideološki motiv). Budući da je u Bosni razmjerno brzo napuštena podjela obveznika na tri platežna razreda, otvorene su široke mogućnosti „elastičnom" razrezu poreza, često s malo veze sa stvarnim brojem obveznika. Pa ipak, zahvaljujući činjenici da je zemljišni fond bio relativno stabilna veličina, i ovakva baza za procjene demografskih kretanja može poslužiti svrsi. Podaci katoličke crkvene provenijencije doista su već predstatističke naravi, no radi se o najmanjoj konfesionalnoj skupini, te za razdoblje prije 1740. nisu dovoljno pouzdani. Za muslimane podataka ima za samo za pet godišta, a temelje se na nesigurnom kriteriju opće mobilizacije. No i njih je moguće dostatno uskladiti s brojkama glavarinskih priznanica.

Ključne riječi: Bosna; 18. stoljeće; stanovništvo; glavarinske priznanice; oporezivanje.

Nedoumice i stranputice

U historiografiji osmanističkog usmjerenja prevladava uvjerenje da je „reforma" načina ubiranja džizje iz 1691. donijela više jasnoće i reda u tome području, pa tako ujedno olakšala posao istraživačima osmanistima dvjesto-tristo godina kasnije, osobito u pokušajima da ustanove demografska kretanja. Međutim, de-

taljnija analiza niza primjera kako je novi sustav funkcionirao dovodi to uvjerenje u pitanje, tako da podaci o broju potvrda o uplati *(evrak)* više ne izgledaju pouzdanijima od zbrojeva „domaćinstava" *(hane),* prilično elastičnih fiskalnih jedinica iz ranijih perioda, bilo da se one pojavljuju kao „kuće" *(hane)* u popisima džizje ili pak u detaljnim katastarskim popisima, dakle *tapu tahririma*, još manje podesnim kao izvor za demografsku povijest.

U slučaju Bosanskog ejaleta („pašaluka"), ako promotrimo podatke za razdoblje nakon 1691. godine pa do potkraj 18., eventualno i do prve polovine 19. stoljeća, primijetit ćemo neobičnu pojavu da se broj priznanica („listova", *evrak*) kontinuirano povećava, i to u velikim, demografski „sumnjivim" skokovima. U stotinjak godina to bi bio porast od 9.900 na 103.000 izdanih potvrda. Većinu podataka s brojčanim iznosima možemo naći navedenu u radovima Hamida Hadžibegića (zaključno s „Glavarinom u osmanskoj državi", 1966.), a potom, s manjim razlikama, u knjizi Brucea McGowana (*Economic Life in Ottoma Empire*, 1981.).[1] McGowan je podijelio jugoistočnu Europu na zone većeg ili manjeg porasta (iznimno pada), pri čemu je za sjeverozapadnu zonu (Bosna, Srbija i nešto okolnog teritorija, 1700. – 1815.) konstatirao porast od 208%. Ako bismo, u slučaju Bosanskog ejaleta, prihvatili da je broj potvrda bio jednak broju zakonskih poreznih obveznika, to bi značilo stoljetni demografski trend priraštaja od 2,17 ‰ godišnje. Takav priraštaj u vremenu prije početka demografske tranzicije nije moguć prirodnim putem, jer, dugoročno, krajnja granica prirodnog priraštaja varira od 0,5 do 1,5 ‰.[2] Preostaje imigracija. Međutim, i ona bi morala biti kolosalnih razmjera i konstantna, tako da iseljavanje bitno ne umanjuje njen učinak. A to ovdje teško može biti slučaj. I useljavanje i iseljavanje svakako je bilo znatno, ali ne tako ravnomjerno ni toliko enormnih razmjera da bi moglo poslužiti kao glavni ključ za rješenje pitanja. Osim toga, vrlo je teško utvrditi stvarnu veličinu obiju pojava. Ipak, držim da je moguće, pa i nužno, računati s migracijama, no samo u sprezi s drugim čimbenicima.

---

1 Hamid HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1966. Bruce McGOWAN, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981. Razlike, ne odviše velike, potječu odatle što prvi autor brojke preuzima iz fermana i berata, a drugi iz sumarnih popisa glavarine.

2 Justin McCARTHY, *Moslems and Minorities. The population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York: New York University Press, 1983. McCarthy je istraživao ruralni svijet u Anadoliji u 19. stoljeću. Rezultati do kojih je došao mogu se *cum grano salis* primijeniti i na druga arhaična ruralna društva u predtranzicijskom periodu, osobito ako je isti politički okvir. Neki istraživači drže da stopa priraštaja može ići i do 1, ali nikako više, jer nakon toga treba računati s (masovnom!) imigracijom. Informaciju da je moguć i „scenario" do 1,5 dobio sam iz korespondencije s akademikom Nenadom Vekarićem.

Do sada je jedini pokušaj izračunavanja stvarnog broja stanovnika Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću bio onaj Muhameda Hadžijahića 1976.[3] Broj muslimana računao je preko broja muškaraca pod općom mobilizacijom *(nefir-i ᶜam)* uz množenje koeficijentom 3,31, a za kršćansku populaciju držao se vijesti što se odnose na katolike, pa je dijelio zbrojeve koeficijentom 3,31 (jer bi to onda bio broj jednak broju *evraka* za katolike), i potom rezultat odbijao od broja potvrda za sve kršćane da dobije broj *evraka* za pravoslavne. Rezultat bi konačno množio s 3,31, pa zbrajao pojedinačne sume za svaku konfesiju. Na taj bi način broj kršćana 1710. iznosio 100.000, a 1817. god. 400.000. Godišnja stopa priraštaja iznosila bi tada 1,3 ‰.

Ovo je svakako bio korak naprijed u usporedbi s raznim ranijim nagađanjima, no rezultati su teško održivi iz više razloga. Brojke su već na prvi pogled nevjerojatno niske, posebice za ranu fazu. To vrijedi i za broj muslimana, bez obzira na gubitke u ratovima. Naime, opća je mobilizacija zahvaćala samo dio seoske i gradske populacije. Sasvim je moguće da oni koji su ionako bili vojničkog zanimanja (spahije, kapetanijska milicija) ili su naprosto morali ostati u selu nisu nužno morali biti uključeni, a radilo se o velikom broju osoba. Što se tiče kršćana, bolje je osvrnuti se na godišta koja proširuju vremenski raspon, najprije unazad do 1663., a onda unaprijed do 1850./51. U prvom se slučaju radi o podacima jednog sumarnog popisa obveznika glavarine, te o istovremenom navodu o njihovu ukupnom broju u *Putopisu* Evlije Čelebija. Te su brojke blizu onih ranijih, bilo iz špijunskih izvještaja oko 1625. (Anonim/Jurjević), bilo iz posljednjeg katastarskog popisa *(tapu tahrira)* nastalog nešto nakon 1590. U 19. stoljeću osmanski popis (1850.), pa i rani austrougarski (1879.), opet ne mijenjaju dramatično općenitu sliku: oscilacije malo ispod do malo iznad jednog milijuna.[4] Time procjene veličine nemuslimanske populacije za 18. stoljeće, sa skokom od stotinjak do preko šest stotina tisuća, postaju vrlo upitne. Dakle, postoji li mogućnost da u 18. stoljeću nije došlo do dramatičnog pada u odnosu na starija razdoblja, odnosno da nije slijedio vrtoglav porast? Ovo tim prije što je historijska demografija utvrdila činjenicu da je u predtranzicijskom razdoblju dugoročni trend manje-više stagnantan. Takozvano McCarthyjevo pravilo o maksimumu prirodnog prira-

[3] Muhamed HADŽIJAHIĆ, Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* XI/XII, 11/12, Sarajevo 1976., 289-301.

[4] HADŽIBEGIĆ, Glavarina, 40. EVLIJA ČELEBI, *Putopis*, prev. Hazim ŠABANOVIĆ, Sarajevo: Veselin Masleša, 1979., 105. Franjo RAČKI, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka, *Starine JAZU* XIV, Zagreb 1882., 173-195. M. N. BATINIĆ, Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine JAZU* XVII, Zagreb 1885., 77-150. Adem HANDŽIĆ, (ur.), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2000. HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo: Bosna, 1990., 166. Ortschafts- und Bevölkerungs- Statistik von Bosnien und Hercegovina, Sarajevo 1880.

štaja od 0,5 ‰ također je opravdano u svjetlu činjenice da je u ranonovovjekovnoj Europi uobičajena stopa 0,17%.[5] U kojoj mjeri uzrečica "Hercegovina sve naseli, a sebe ne raseli" može poslužiti kao metodološka smjernica?

Na početku ne bih raspravljao o podacima o broju muslimana, pa bih se zadržao na temi veličine i broja fiskalnih jedinica u slučaju glavarine. Ona je već u starijem periodu (15. – 17. stoljeće) mogla obuhvaćati i inokosnu, i proširenu, i kompleksnu obitelj. U 17. stoljeću ona je osobito rastezljiva, pa može zahvatiti onoliko kućedomaćina koliko ih s obiteljima živi od jedne cijele baštine (a ona može prehraniti i više od petnaest osoba), tako da se glavarina ubire na način sličan izvanrednom podavanju tzv. *avarizu*. Zato ne vidim kontradikcije između podataka sumarnog popisa iz 1663. o 33.464 obveznika[6] i istovremene kostatacije putopisca o 73.000 obveznika.[7] U prvom se slučaju zapravo radi o broju zemljišnih čestica pod obvezom harača[8], najvjerojatnije idealnih, zaokruženih do razmjera cijelog selišta (oko deset hektara). Drugi podatak, koji potječe od putopisca Evlije Čelebija, po svoj prilici podrazumijeva stvarni broj kućedomaćina. Polazeći od toga da je cijelo selište moglo prehraniti do petnaest osoba te da je veličina obitelji najčešće iznosila sedam do osam osoba, u oba će slučaja umnožak dati pola, ili jedan i pol milijun. Naravno, ako za 18. i rano 19. stoljeće računamo sa smanjenim prostorom pašaluka, i te će brojke biti nešto manje.

Ovdje nam se nadaje prilika da preispitamo, pa i revidiramo, tumačenje znamenitog citata iz izvještaja apostolskog vizitatora Petra Masarechija iz 1623. Masarechijeva Bosna ne podudara se s granicama ejaleta, ne uključuje Hercegovinu, a ni prekodrinske predjele, te vjerojatno ni jadransko zaleđe. Takva Bosna gotovo da odgovara postkarlovačkom okviru. To do sada nije bilo zapaženo. Prema podacima kojima je raspolagao, izvjestitelj tvrdi – doslovno prevedeno – da u Bosni prebiva populacija od koje „tri dijela" čine muslimani, „jedva jedan dio" katolici, a shizmatika (pravoslavnih) da ima „pola od (broja) katolika, kojih je oko stotinu i pedeset tisuća".[9] Nešto ranije kaže da je u Bosni „jako mnogo

[5] Carlo M. CIPPOLA, (ur.) *The Fontana Economic History of Europe (the Sixteenth and Seventeenth Centuries),* Glasgow: Collins/Fontana Books, 1979., 95.

[6] HADŽIBEGIĆ, *Glavarina*, 80.

[7] EVLIJA ČELEBI, *Putopis*, 105. Baza za bosanski avariz iznosila je 3 kuće po fiskalnoj jedinici, no ovdje je u pitanju nešto drugo, usp. BOA, MAD 10301, te popise glavarine iz 16. stoljeća, gdje se fiskalne jedinice izjednačuju s baštinama; okrupnjavanje jedinica putem skupnog računanja manjih jedinica vidljivo je iz odredaba kanunname iz 1565.: „ni tri ni četiri ne sastave jednu" . Branislav ĐURĐEV i dr., *Kanuni i kanun-name*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu 1957., 86.

[8] Harač u smislu tributa na zemlju, pojam manje strogo fiksiran od džizje kao izrazito šerijatske daće. Tako se prijelazom posjedovnog lista za baštinu na muslimana nije gubio državni prihod od glavarine.

[9] Krunoslav DRAGANOVIĆ, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. godine, Starine JAZU 39, Zagreb 1938., 43.

Turaka, tojest tri dijela, malo šizmatika (a) katolika 300 tisuća" (sic!).[10] Te je, dosta konfuzne, ulomke starija historiografija tumačila kao da govore o 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih. Zbrku i apsurdno velike brojke popravio je Noel Malcolm, tako da je brojku od 150.000 protumačio tako da se odnosi na katolike, te bi tako broj pravoslavnih iznosio 75.000, a muslimana 450.000. Drugim riječima, od 1,350.000 ukupna bi procjena bila umanjena na 675.000. Pri tome je i on previdio neke bitne okolnosti.

Naime, Masarechi govori o muslimanima i katolicima kao starosjediocima, a o pravoslavnima kao kasnije pridošlima. Obje rečenice, premda na udaljenim mjestima u tekstu, valja promatrati kao cjelinu. Tada postaje jasno da je broj *starosjedilaca* tristo tisuća, što mora značiti 225.000 muslimana i 75.000 katolika, dok se za pravoslavne treba vratiti brojci od 150.000.[11] To se u slučaju katolika sasvim dobro slaže s kasnijom procjenom o 75.000 – 80.000 za Bosnu (Maravić, 1650., Ogramić, 1675.),[12] a dobro se može uskladiti i s podacima katastarskog deftera iz 1604. (stanje oko 1595.), gdje je, bez gradova, u Bosanskom sandžaku zabilježeno oko 55.000 baštinskih posjeda različite veličine s dovoljno indicija da je na njima živjelo muslimansko i nemuslimansko stanovništvo u omjeru pola – pola. Muslimani su dostizali apsolutnu većinu od 70 – 80% samo kao vlasnici posjedovnog lista (tapije), a ne kao stvarno stanovništvo.[13] Sva nagađanja o demografskim i etnokonfesionalnim kretanjima za razdoblje od 1463. pa do Masarechijeva i Jurjevićeva izvještaja treba revidirati u svjetlu činjenice da katastarski defteri nisu popisi stanovništva, i to čak ni na predstatističkoj razini. Štoviše, reklo bi se da je zamah islamizacije postigao najveću snagu negdje oko 1530., da bi se potom konverzije nastavljale još vrlo dugo, dva do tri stoljeća, ali manjeg opsega i intenziteta. Naime, do tridesetih godina 16. stoljeća imamo opće popise glavarine ili barem izvanrednih nameta (jedna kuća = jedna fiskalna jedinica), a nakon toga skoro jedino katastarske deftere, koji zapravo ne popisuju stanovništvo, čak ni domaćinstva, nego nositelje posjedovnih listova.[14]

---

10 DRAGANOVIĆ, Izvješće, 10.

11 Noel MALCOLM, A *short history of Bosnia*, New York: New York University Press, 1996., 54.

12 Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar: Ziral, 1999., 105.

13 Usp. Nedim FILIPOVIĆ, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj 2005., 99, 347.

14 Dobar je primjer područje Olova, gdje je prema katastarskom defteru (podaci s početka 1590-ih godina) zabilježena 2.861 fiskalna jedinica (tj. parcela, od toga preko 90% u rukama muslimana!), a jedva desetak godina prije u popisu džizje 1.026 kršćanskih domaćinstava. Dakle, umjesto devet, 36% nemuslimana. Vrlo je teško povjerovati u gotovo posvemašnju i naglu konverziju u tom vremenskom razmaku. HANDŽIĆ, Opširni popis, XXXVI (Uvod, Ahmed ALIČIĆ). BOA, MAD.d 15151_004770 – 773.

Na kraju razdoblja na koje se osvrćemo, prema osmanskom popisu iz 1851./2., dakle u vrijeme ukidanja glavarine, u ejaletu bi bilo 578.000 kršćana.[15] Usporedba sa situacijom iz 1663. pokazala bi da dugoročno, tijekom 188 godina, nije bilo znatnijeg pada nego tek dosta umjerenog, posve prihvatljivog priraštaja od možda 0,127‰. Treba odlučiti hoćemo li određene, pa i jače, oscilacije naviše pripisati ipak nešto većem useljavanju spram iseljavanja ili ćemo pak prihvatiti inokosnu obitelj kao fiskalnu jedinicu u drugoj polovini 17. stoljeća (standardnih pet članova). Ako je ovo posljednje bio slučaj, stopa prirodnog priraštaja iznosila bi dosta visokih 0,42‰. Po svemu sudeći, kako Osmanlije, tako donekle i Katolička crkva, svatko iz svojih razloga, u kasnijim su razdobljima preferirali evidencije bazirane na inokosnim obiteljima, premda su, kako ćemo vidjeti, „na terenu" prevladavale, te u praktičnim situacijama veliku ulogu igrale proširene i kompleksne obitelji. To nas prisiljava na zahtjevno, pa i riskantno, neprestano mijenjanje koeficijenta.

Prava narav „reforme" iz 1691. godine

Gotovo idealan ogledni uzorak za razumijevanje osmanskog načina razreza glavarine pružaju nam podaci iz komorskih popisa za Slavoniju 1698. i 1702.[16] Zamalo bismo mogli reći da se iz ove građe nadaje rješenje pitanja o pravoj naravi navodno „korjenite", na šerijatu utemeljene, reforme iz 1691., premda upravo tada Slavoniju Osmanlije definitivno napuštaju.

Reforma je, pozivajući se na teške nepravilnosti iz dotadašnjeg razdoblja, što je istodobno nanosilo veliku štetu podložnicima i fisku,[17] proglasila ukinuće plaćanja glavarine po domaćinstvu. Umjesto toga, ubuduće su nemuslimani imali plaćati od svake radno sposobne muške glave četiri dukata za viši *(a^{c}la),* dva za srednji *(evsat)* i jedan za niži razred *(edna).* Razredi su morali biti utemeljeni prema imovnom stanju.[18] To je načelo ostalo nepromijenjeno do ukinuća glavarine sredinom 19. stoljeća. Odmah ćemo se zapitati je li onda slabostojeći zemljorad-

[15] Ktomu još 10.000 nespecificiranih nemuslimana. Usp. HADŽIJAHIĆ, Porijeklo, 166. Postoji i viša procjena: Slavoljub BOŠNJAK (Ivan Frano Jukić), *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb: 1851., 17 (715500 kršćana). I to bi bio prihvatljiv porast od 0,24 promila, a i ukupni je broj vrlo blizu austrougarskom popisu iz 1879., no ovdje bih se radije držao osmanskog popisa jer se čini da bi metodološki mogao biti bliži starijem osmanskom evidentiranju poreznih obveznika.

[16] Tadija SMIČIKLAS, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1891. Ive MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji iz 1698. godine*, Osijek: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, 1988.

[17] MAD.d 07410_00019.To znači, ako se smanji populacija, preostali moraju platiti kvotu onakvu, kakva je prije bila ustanovljena, pa stradava raja; ako dođe do porasta, realno se plaća manje, pa gubi državna riznica.

[18] Odnosno 12, 24 i 48 dirhema čistog srebra. Do 200 dirhema, 200-10000, preko 10000 dirhema. Dirhem = 3,207 g.

nik s četiri radno sposobna sina faktički plaćao više od bogatoga bez sinova? Sigurno da ne, no kako je tada to bilo u praksi rješivo? Idealno nikada, no morao je postojati primjereniji pristup, kako „odozgo", tako i „odozdo", u kontekstu praktične raspodjele tereta na licu mjesta.

Rješenje nam nude slavonski komorski popisi. Valja detaljno ispitati ondje zabilježene obveze spram „turskog cara", i to od sela do sela. Od oko četiri stotine sela za koja su navedeni podaci o glavarini *(harass, haracz),* za njih tristo pedeset precizira se iznos i osnova za plaćanje. Izgleda da je prikazano stanje vladalo u najmanju ruku posljednjih tridesetak godina osmanske vladavine, jer toliko unazad sežu indicije po kojima se može pretpostaviti da su se oko 1700. ispitane osobe prisjećale kakav je sustav vladao. U približno tri četvrtine slučajeva slika je dosta jasna, gotovo jednoobrazna. Naime, 37% obveznika plaćalo je 3 – 4 forinte, drugih 37% 1,2 – 2, dok je njih 26% davalo 0,4 – 0,8.[19] Dosta često zabilježeno je da su najveći iznos davali *incolae*, dakle oni koji su raspolagali cijelim selištem, dok su *inquilini*, ili zakupnici,[20] imali platiti polovicu. Sukladno tome, treći razred možemo potražiti među podzakupnicima ili kvartalistima. Uostalom, baštine su ponekad navođene kao *integrae*, *mediae* i *talitiae*.

Budući da je tri do četiri forinte odgovaralo jednom dukatu, postaje jasno da je prividno jedinstvena rata u svim osmanskim popisima glavarine za Slavoniju od tridesetih godina 17. stoljeća nadalje u iznosu od 383 do 394 akče izražavala načelo „jedan dukat od cijelog selišta", i to na temelju realnog tečaja, bez obzira na onaj službeni od stotinu i dvadeset akči za zlatnik. Iz praktičnih razloga ukupna je masa novca prikupljenog na terenu po različitim stopama bivala zaokružena na određen broj maksimalnih iznosa, stoga se broj fiskalnih jedinica čini dosta manjim no što je to doista bio. Osim toga iz komorskih je popisa razvidno da se kao cijelo selište nije računala sam površina nego i broj „plugova" s po četiri vola.

Ako sada ove spoznaje usporedimo s odredbama „reforme" iz 1691., ustanovit ćemo da je podjela na tri razreda poreznih obveznika realno postojala u najmanju ruku već od sredine 17. stoljeća. To jest, valja ispraviti gledište da je vrijedila samo na razini pravne teorije. Udjeli svake od triju skupina posve nalikuju podjeli na tri imovinska razreda u *središnjim* predjelima Carstva u Europi u 18. stoljeću, pri čemu je najveći udio pripadao srednjem razredu. Ako bi bilo moguće otkriti u pozadini dokumenata s visoke i srednje razine vlasti različite rate glavarine „na terenu" diljem Osmanske Europe u predreformnom periodu, vrijedilo bi usporediti mjesnu distribuciju obveznickih razreda s onim što će se

[19] Najčešće 0,8 – 1,5 – 3 forinte.
[20] Katkada „inkvilini i siromašni", ½ ili manje *(minoris conditionis secundum possibilitatem).*

pojaviti kao službena stratifikacija u 18. stoljeću. Nadalje, osobitu pozornost privlači činjenica da je, uz podjednaku vrijednost forinte i groša, pripadnik svakog pojedinog razreda morao platiti glavarinu u točno trostrukom iznosu u odnosu na vrijeme prije reforme, kada se plaćalo „po kući". A ta se razlika može odnositi jedino na radnosposobne sinove, one koji su dosegli spolnu zrelost *(emrede mürahik)* a još nisu napustili očevo domaćinstvo. Stoga ćemo ustvrditi da totali u sumarnim listama potvrda *(evrak)* ne odražavaju stvaran broj korezidenata nego da tek možda predstavljaju vrlo grubu aproksimaciju.

Na ovaj način postaje očito da je 1691. stari princip „po kući" tek bio nadograđen, najprije prijelazom sa socijalne na gospodarsku bazu (to jest s domaćinstva na selište od tri kategorije), a potom umnažanjem svakog pojedinog iznosa za prosječni ekvivalent muških korezidenata. Zemlja, manje nestalna veličina od ljudi, odabrana je kao glavni kriterij. Osim ovdje spomenute građe, koja nije osmanska, druge gotovo da i nema. Uz iznimku neobično bogatih i jedinstvenih sudskih protokola kadiluka Bitola/Manastir iz 17. i 18. stoljeća, popisi Kraljevske Ugarske Dvorske Komore postaju također temeljem na kojem se može graditi nova slika o odnosu poreznih popisa i demografskih procjena. Ohrabruje činjenica da se ovdje – ondje pojavljuju naznake kako se i drugdje još prije „reforme" vodilo računa o troklasnoj podjeli na bazi zemljoposjeda. Tako su 1663. popisani Vlasi u kadiluku Kobaš i razvrstani u tri skupine: velike kuće, srednje i male *(hane-i kebir, evsat, sagir).*[21] Time se nipošto nije mislilo na kompleksne, proširene i inokosne obitelji. U posljednjem se katastarskom popisu (1590. – 1595.), slično ovome, u slučaju Vlaha razlikuju cijele baštine (280 akči), polovice (140) i različiti manji dijelovi baština.

Bosanska glavarina prema odredbama „odozgo"

Podaci o kretanju broja nemuslimanskih stanovnika Bosne i Hercegovine od kraja 17. do sredine 19. stoljeća najvećim su se dijelom bazirali na manjem broju pojedinačnih dokumenata (sultanske i vezirske zapovijedi – fermani i bujuruldije). Popisa glavarine sačuvano je malo. Samo za početno razdoblje potkraj 17. stoljeća postoji veći broj poimeničnih popisa za niz poreznih područja, a potom tek za godinu 1794. Za prvu polovicu 19. stoljeća situacija je bolja, no to nas razdoblje ovdje manje zanima, već i stoga što se ne čini tako problematičnim za interpretaciju kao starije razdoblje, osobito ono 1690. – 1760. Vrlo je bitna i okolnost da je razmjerno rano prestalo razrezivanje glavarine prema tri razreda *(a^{c}la*, *evsat* i *edna),* te je uveden samo jedan (*edna*, niži) kao sveopći. Po svoj prilici razlog je

[21] BOA.MAD.d 04718_00002.

tome bila okolnost da u Bosni nisu kao drugdje viši i (obično najbrojniji) srednji razred činili apsolutnu većinu svih obveznika nego tek oko 30%. Središnja je vlast na neki način smatrala da je s fiskalnoga, a i vjerskopravnoga, gledišta niža klasa neka vrsta „nužnog zla", manjine koju se ne može dalje diferencirati nego joj se mora nametnuti paušal, slično kao u vrijeme „dokinutog" principa „po kući". Stoga se posvuda nastojao ograničiti udio niže klase na najviše 20%, pa i manje od toga, no to u Bosanskom ejaletu nije bilo moguće.

Kratko vrijeme nakon reforme iz 1691. javljaju se dva popisa džizje za Bosanski ejalet, jedan iz 1692. i sljedeći iz 1696.[22] U oba slučaja, osobito u prvom, ukupni je broj jedinica toliko ekstremno nizak (najmanje šest puta manji prema stanju od prije tridesetak godina), da ga se ne može jednostavno protumačiti ratnim prilikama, oslobođenjem od plaćanja, bijegom ili siromaštvom. Problem je i to da bismo morali prihvatiti velik skok za samo četiri godine (od 14.946 na 23.600). I napokon, s obzirom na to da je prva sljedeća brojka 37.000 *evraka* u 1713. godini, a posljednja 103.000 potvrda u 1803., dobili bismo liniju koja stremi „nebu pod oblake", a kao da nema opravdanja ni u „prirodnom", biološkom rastu ni u „kolosalnoj" imigraciji.

Potpuno je jasno da se ovakav slijed povećanja fiskalnih jedinica, izražen u poreznim potvrdama, nije mogao temeljiti na jednostavnom prirodnom priraštaju. Osobito su sumnjivi golemi skokovi u razdobljima 1696. – 1713. te nakon toga 1735. – 1740. Ovdje nam može pomoći analogija sa situacijom koju je izazvao „Dubički rat" potkraj 18. stoljeća. Tada je rat manjih proporcija od onih iz vremena 1683. – 1740. prouzročio gubitak od 20.000 priznanica na prostoru od gotovo pola pašaluka.[23]

Pretpostavimo li da kvote potvrda ili *evraka* (posebice kada se radi o nižem razredu) prije svega reflektiraju broj selišta (a zatim tek posredno obitelji), možemo zamisliti da su neočekivano niski iznosi potkraj 17. stoljeća rezultat vjerojatnog brojenja samo doista obrađenih parcela. Osim toga, velik dio predratnog zemljišnog fonda koji je ranije bio u rukama raje u klasičnome statusu sada se našao pod kontrolom vojno-upravne elite te je vjerojatno bio barem privremeno izuzet od razreza glavarine, iako se na tim „privremenim" čiftlucima morao nalaziti određeni broj nemuslimanskih obrađivača (inače brojni age ne bi imali baš nikakve koristi od takvih posjeda). Dakle, valjalo bi provjeriti krije li se iza broja od četrnaest do petnaest tisuća fiskalnih jedinica zapravo ono što je nakon ratnih poremećaja ostalo u funkciji od vjerojatnih tridesetak tisuća cijelih selišta kakvih je moglo biti oko 1683. godine. Vjerojatno ne, jer se u bilješci na kraju po-

[22] HADŽIBEGIĆ, *Glavarina*, 93. BOA, MAD 1214.
[23] BOA, Cevdet Maliye 25951_004763.

pisa iz 1696. ističe kako su poimenično popisani oni koji *mogu* platiti džizju i to po nižoj stopi *(edna)*[24]. Znakovita je i tvrdnja da je dio dokumentacije nepotpun i u lošem stanju. Kako se vidi iz istovremenih poimeničnih popisa po okruzima koji uključuju i obveznike po srednjoj i višoj stopi, te su dvije skupine tvorile oko četvrtine svih obveznika, tako da možemo pretpostaviti da bi ukupni broj, kad bi bio izražen u *potvrdama za niži razred*, bio još uvijek manji od predratnoga za nekih pet tisuća, dakle, s obzirom na prilike, umjereno promijenjen/umanjen. To je razlog više da, bez obzira na unesena stvarna imena obveznika i opis njihove vanjštine (srednjeg rasta, svijetlih očiju, crne brade i sl.) u kvantitativnom smislu kao temelj razreza poreza vidimo zemljišne parcele.

Uz većinu imena poimenični popis sadrži dopisane primjedbe koje mogu uvelike pomoći da se shvati kako se radi o jedinicama različitim od jednog odraslog muškog obveznika. Gotovo se nikada ne pojavljuju osobe za koje bi se eksplicitno ili implicitno tvrdilo da su sinovi ili braća prethodno upisanog obveznika. Zatim, mnogo je upisa s primjedbom „*sade o*" („samo on", dakle jedan čovjek = jedna jedinica!), što znači da uz one ostale stoje i drugi, a da nisu navedeni. Nadalje, često se razlikuju dva tipična slučaja: za neke stoji „*cizyesi tamamdır*", a za neke pak „*cizyesi ziyadedir*" (otprilike: „platio puni iznos", odnosno „platio više"). Nastojanje da se u Bosni provodi oporezivanje prema trima razredima *(esnaf-ı selase)* ubrzo je nakon ovih početnih pokušaja napušteno, što je i sankcionirano.[25] Niske brojke 1692. – 1696. fiksirane su u vrijeme rata, ali još prije najtežih poremećaja (provala princa Eugena). Prvi se put čini kao da su uključena i područja naseljena pretežno stanovništvom u vlaškom statusu, a drugi put ne. Međutim, to ne znači da su 1692. stvarno bila popisana, jer je podatak sumaran za gotovo cijeli ejalet, a kadiluci se tek taksativno navode. Osim toga sandžak Zvornik pojavljuje se u drugoj skupini (s područjima u Srbiji), tako da se prividno velika razlika između dva godišta zapravo gubi. Možemo li smatrati da iza 12.500 *evraka* (možda uvećanih za oko 15% zbog „nevidljivih" Vlaha) stoji četiri do pet puta toliko tradicionalnih fiskalnih jedinica („kuća", *hane*), što jedva da je pad u odnosu na 1663.? Vjerojatno da, s obzirom na to da će nam se u daljnjem ispitivanju porezne prakse „na terenu" pokazati kako je sustav, da bi funkcionirao, morao polaziti od određenoga tipskog dualizma fiskalnih jedinica.

Kako se taj broj (popis niže kategorije iz 1696.) do 1713. mogao utrostručiti?[26] Je li se u ranim popisima računalo s proširenom, odnosno kompleksnom obitelji? Ni to ne bi bilo dovoljno. S jedne je strane moralo doći do imigracije i rekolo-

[24] BOA, MAD_d_01214_00018.
[25] HADŽIBEGIĆ, *Glavarina*, 89, 100-101.
[26] Za godinu 1710. posve je neprihvatljivo tek stotinjak tisuća. HADŽIJAHIĆ, Neki rezultati, 291.

nizacije, ali i popravljanja platežnih mogućnosti znatnih razmjera, te je broj solventnih fiskalnih jedinica dosegao, pa možda i malo prešao, predratnu razinu.[27] Takav se trend, čini se, nastavio do ranih četrdesetih godina. Tu nastaje problem s prividno golemim skokom od dvadesetak tisuća jedinica u svega nekoliko godina. No i to bi se moglo shvatiti kao „priraštaj" kancelarijske naravi, jer brojka potpuno odgovara stanju iz 1663., samo što je vjerojatno došlo do stabilizacije prakse da se za polazište uzima inokosna obitelj.

Tako nam preostaje radna hipoteza da je primjenjivana fiskalna jedinica četiri do pet puta veća od jedne inokosne obitelji. O toj će mogućnosti biti više riječi malo kasnije. Inače, najnovija istraživanja pokazuju – i dokazuju – vrlo veliku ulogu migracija u skokovitom porastu stanovništva u dinarskim krajevima.[28] Stjecanje obradive zemlje, posebice većih količina, sigurno je stimuliralo natalitet. No time bi se moglo, u općim crtama, prije svega tumačiti porast koji se zbio između 1740. i 1788. sa skokom od preko šezdeset na gotovo sto tisuća fiskalnih jedinica, izraženo u broju *evraka*. S druge strane, skokove u vrlo malim razmacima, poput onoga 1735. – 1740., radije bismo objašnjavali administrativnim manipulacijama, jer se radi o vremenskim odsječcima nedostatnim da stasa ma i jedna generacija. Tako bi u posljednjem primjeru godišnji priraštaj u promilima iznosio 7,9 (!), što se uz kancelarijsku intervenciju može dostatno protumačiti jedino uz dodatnu, veliku ulogu (re)kolonizacije, dok se u prvom slučaju rezultat približava granici „čistih" bioloških mogućnosti, ali je ipak još prihvatljiv (0,9). Vjerojatno se prijelaz s većih fiskalnih jedinica, veličine 4 – 5 obveznika (parcela), na pojedinačne nije zbivao posvuda u isto vrijeme.

U slučaju totala za Bosnu u postreformnom razdoblju teško je oduprijeti se iskušenju da se brojke koje nude raspoloživi dokumenti promatraju na pomalo alternativan, da ne kažemo „krivovjeran", način. Ovo već stoga što Osmanlije nipošto nisu vladali statistikom i demografijom. Tako nije vjerojatno da su „reformatori" iz 1691. imali ikakove predodžbe o trećinskom udjelu odraslih muških osoba u prosječnom domaćinstvu. Najjednostavnije sredstvo koje im je preostajalo vjerojatno je bilo to da uzmu dva i pol, odnosno pet ili pak deset groša, dakle novčane iznose u omjeru jedan : dva : četiri kao svote koje će predstavljati radnosposobne muškarce po inokosnim obiteljima kao fiskalnim jedinicama, podijeljenim u tri kategorije. Na propisane kvote potvrda za kadiluke ili pak cijeli ejalet nikada nisu utjecale okolnosti da određeni broj obveznika ili nije imao sinova, ili su oni bili nedorasli dječaci, ili dorasli ali radnonesposobni, ili je pak

[27] BOA, MAD. d 10301 (početak deftera, bilješke u vezi s obvezama za rad u manufakturi streljiva u Banjaluci).

[28] Oslanjam se na istraživanja Marka Rimca, Filozofski fakultet u Splitu (neobjavljeno, materijali za nastavu).

sin bio samo jedan ili ih je bilo više od dvojice, i tako dalje. Isto vrijedi i za invalidnost. O takvim se slučajevima (što bi uglavnom vodilo do olakšica), počevši od umanjene osobne sposobnosti pa do teškog siromaštva, znalo voditi računa, ali samo u većim gradovima i samo onda ako bi obveznik osobno stupio pred šerijatski sud.[29] Na selu se to rješavalo u okviru pregovaranja, pa i cjenkanja, između mjesnih prvaka i ovlaštenih sakupljača/zakupnika poreza *(deruhdeci).*

U tome smislu, kako bismo propisane globalne kvote približili kakvoj – takvoj stvarnosti izgleda preporučljivo da se držimo možda jedinog „prolaznog", premda vrlo nesavršenog postupka. Budući da je kvota za Bosanski ejalet u 1794. bila fiksirana na 94.000 potvrda, i to za niži razred *(edna evrak),* možemo taj broj pomnožen s 2,75 (groša, dakle ukupni novčani ekvivalent!) „ugrubo" smatrati brojem svih muških nemuslimanskih podložnika, bez obzira na dob i radnu sposobnost, što bi iznosilo 258.500 duša. Zatim bismo tom broju mogli dodati isti iznos, možda malo uvećan (x 1,2), za žensku populaciju (plus muška djeca), te bi konačna procjena bila 568.700. Na taj bismo način dobili rezultat koji u najmanju ruku odgovara iznosu koji bi se umjereno povećao do sredine 19. stoljeća (Jukić i osmanski popis iz 1851.).

Jesu li te spoznaje primjenjive i na središnje osmanske teritorije u jugoistočnoj Europi? Čini se da jesu. Tako bi porezni okrug Plovdiv s Tatar Pazardžikom 1814. imao ukupno nemuslimansko stanovništvo od nekih 233.706 duša (McGowan), a Bitola/Manastir plus Florina/Prilep/Moriovo s 18.934 *evraka* vjerojatno 125.000 osoba. Na istoj crti razmišljanja ukupni zbroj poreznih potvrda za osmanski Balkan od 932.322 *evraka* godine 1814. predstavljao bi 6,153.000 ljudi.[30] Prihvatimo li kao vjerodostojne procjene za godinu konvencionalnog maksimuma stanovništva (1580.), prema kojima je moralo biti oko osam milijuna nemuslimana *(zimija),* razlika bi ukazivala na razmjerno lagan pad u 17. stoljeću, jer bi se dio toga razložno mogao pripisati konverzijama i teritorijalnim gubicima nakon 1699. Time bi bila ispravljena slika o demografskoj katastrofi u 17. stoljeću te o linearnom, mjestimice spektakularnom, oporavku u 18. stoljeću.

Da ponovimo: za postkarlovačko razdoblje u Bosni, radi prilagodbe umanjenim teritorijalnim okvirima ejaleta u 18. stoljeću, možemo oba broja iz 1663. (baštine, odnosno domaćini) sniziti na približno 30.000+, odnosno 63.000 (tako da najprije u arhivskom izvoru iz specifikacije po poreznim okruzima „izrežemo" izgubljena područja, a potom za odgovarajući postotak umanjimo Evlijin iznos). I što ćemo dobiti? Dosta slične iznose kao one što su zabilježeni 1713. – 1717. – 1730. te 1740. Tako postaje vrlo vjerojatnim da je već prvih godina 18. sto-

[29] No tada je vlast bila dosta tvrda srca: ako bi nedostajala jedna ruka, pola glavarine.
[30] Isti bi se rezultat postiglo da se priznanice tretira kao selišta, pa množi sa 6 – 7.

ljeća ratni gubitak kompenziran, tridesetih godina premašen, te napokon vrlo brzo porezna osnovica proširena pomakom težišta na inokosne obitelji. Pravi je problem dakle bio u tome što se na prijelazu stoljeća broj domaćinstava znatno smanjio, mjestimice i drastično, dok je broj čestica ostao isti. Popisi su morali respektirati činjenicu da je mnoštvo parcela ostajalo zapušteno.

Učinak kuge 1762.[31] na broj priznanica ostao je donekle nevidljiv. Slično je bilo s ostalim slučajevima kada su ratovi i epidemije izazivali veće, pa i vrlo velike poremećaje. Godine 1783. spomenute su učestale epidemije, no unatoč tome valija apelira na Portu da se ne briše ne samo 6.311 „novih" *evraka* nego i povrh toga četiri tisuće (starih) priznanica, jer će ih (to jest njihovu novčanu protuvrijednost) biti teško „iznova" prikupiti. Nedugo zatim Dubički je rat „srušio" gotovo 100.000 „umjetnih" *evraka* na razinu iz 1783. od osamdesetak tisuća. Stvarni demografski pad gotovo je nemoguće ustanoviti, jer se kaže kako su „neki pobjegli u druge zemlje, a neki ostali upropašteni".[32] Teške posljedice epidemija mogle su neizravno ostaviti traga na broj priznanica, i to ne smanjenjem nego povećanjem nakon što bi kuga minula. Naravno, nije se radilo o učinku inače demografski očekivanog skoka nataliteta nego o nastojanju da se ubere džizja za godinu (ili godine) kada je manje-više propala. Godine 1798. glavarina se slabo prikupljala jer je „proteklih godina" u većini kadiluka zbog učestalosti i jačine kuge ostalo „vrlo malo raje". U Pljevljima, Prijepolju i drugdje nije se pojavio nitko da se prihvati ubiranja džizje. Pa ipak, 1803. raspisano je desetak tisuća *evraka* više nego 1794.![33]

Zakupnici bi središnjim organima vlasti ponudili uplatu za određeni broj priznanica sukladno isplativosti. Čak i onda kada bi na terenu ubrali manje no što su uplatili, taj su novac mogli obrtati toliko da ipak zarade. Vojvoda Starog Vlaha tako je 1827. „hladnokrvno" broj priznanica od 10.347 uvećao za dvije tisuće s obrazloženjem da oko Nove Varoši i Novog Pazara „raje ima mnogo, pa on može podnijeti povišicu (*zam*)".[34] Jezikom statističkih formula moglo bi se reći da je, barem kada su u pitanju totali, između dva niza podataka, to jest populacije i glavarinskih priznanica, postojala nešto izraženija korelacija, ali nipošto determinacija.

Što je za vlast značilo globalno kupljenje džizje po najnižoj stopi? Vrlo dobro objašnjenje pruža jedna carska objava *(hatt-ı hümayun)* iz 1798.[35] U njemu se osu-

[31] Mula Mustafa Ševki BAŠESKIJA, *Ljetopis*, Sarajevo: Veselin Masleša 1968., 73, 287. Pisac procjenjuje da je u Sarajevu u tri godine pomrlo oko petnaest tisuća, a 1783. do osam tisuća osoba.
[32] BOA, Cevdet Maliye 24762/1-3.
[33] BOA, Cevdet Maliye 16803/1.
[34] BOA, HAT 426/21848 – B od 2.2. 1827
[35] BOA, HAT 00221/12295.

đuje praksa u nekim kadilucima u istočnoj Trakiji (Çatalca, Cisr-i Ergene, İpsala, Malkara, danas europska Turska) pri čemu je za veći broj sela zanemarivan princip podjele po trima stopama, te se od svakoga glavarina ubirala po najnižoj. Takav je pristup apostrofiran kao održavanje principa „po domaćinstvu" *(hane),* ili čak paušala *(maktu^{c}).* Štoviše, u naredbi se tvrdi da je takav način ubiranja jednak kupljenju *avariza*, dakle spajanjem po nekoliko fiskalnih jedinica.

Praksa „na terenu" spram odredaba „odozgo"

Sve do sada rečeno odnosi se na poreznu praksu „odozgo". Stvarno obračunavanje nameta na terenu izgledalo je bitno drugačije. Vidjeli smo kako nije bilo moguće učinkovito primijeniti šerijatska načela. U tome je smislu vrlo indikativan jedan podatak iz sarajevskog sidžila iz 1780.[36] Ondje je nakon prijepisa jednog fermana zabilježeno na koji način treba izvršiti ono što carska naredba traži: u šest različitih kadiluka (Sarajevo, Ljubinje, Birče i Rogatica, Čajniče, Visoko, Pljevlja i Prijepolje) šest povjerenika *(deruhdeci)* mora svaki za sebe osigurati propisanu količinu *evraka*. U svakom pojedinačnom slučaju navedeno je o koliko se priznanica radi. Na prvi pogled ti brojevi nemaju nikakve veze s količinom potvrda, odnosno groša, koje ferman propisuje. Ako se malo bolje promisli, veza ipak postaje jasna: ferman traži da se onaj dio bosanske džizje koji mora biti isporučen centralnoj riznici *(irsaliye)* na račun sredstava koja će se trošiti lokalno *(ocaklık* i *maaş)* poveća za 4.198 groša, odnosno 1.583 potvrde za niži razred *(edna evrak).* Ukupna je količina *evraka* pod kontrolom šestorice povjerenika iznosila 337. Ako sada podijelimo propisane 1.583 potvrde na jednake postotne dijelove kao i kod tih 337 u rukama pojedinih deruhdedžija, pa opet podijelimo svaki rezultat za sebe brojem povrda za svaki od šest kadiluka, dobit ćemo uvijek rezultat blizu 4,7.[37] To može značiti samo to da je praksa dvostrukog načina računanja *evraka* (4 – 5 obračunskih fiskalnih jedinica kao samo jedna na terenu) bila uobičajena i raširena. Na čemu se zasnivala?

Ovdje može puno pomoći primjer bitolskog kadiluka, sukladno detaljnom istraživanju Michaela Ursinusa. Premda se slučaj odnosi na kasno godište (1835.), vrlo je indikativan. Tada je za sve ostale poreze osim glavarine obveznička populacija razvrstana u tri kategorije: višu, srednju i nižu, baš kao i kod džizje. No podjela se nije odnosila na pojedince nego na naselja! Naselje više klase plaćalo je po ključu da tri obveznika čine jednu fiskalnu jedinicu, u „srednjemu" to su bila četvorica, a u „nižem" petorica. Ne vjerujem da se radi o povijesnom presedanu, isti se princip morao povremeno pojavljivati ovdje-ondje već tijekom

[36] Gazi Husrevbegova biblioteka, sidžil br. 29, fol. 142.
[37] Ovo je doduše prosjek, no raspon je sasvim nevelik: 4,68 – 4,72.

prethodnih desetljeća. Zapravo se radilo o osnovi za ubiranje tzv. „mirnodopske pomoći" za vezira *(imdad-ı hazariye),* pri čemu su u Bosni čvrsto uporište tvorili stoka i zemljišne čestice. Nije slučajno da je u sarajevskom kadiluku rata hazarije u drugoj polovici 18. stoljeća iznosila tisuću do tisuću i pol groša, a sveukupno stanovništvo (bez grada) još je 1590. činilo oko 5.000 domaćinstava. Problem kod iznosa hazarije čine dvije posve različite veličine: s jedne strane nevelika svota u korist valije osobno, a s druge desetak puta veća masa sredstava kao zbroj ukupnih pokrajinskih davanja.[38] U posljednjem slučaju moralo bi se raditi o cijeloj populaciji obveznika svih vjera koji daju po dva groša godišnje, dok bi „pomoć" veziru prije reflektirala broj sela u gore navedenom smislu, pri čemu bi svako davalo dvadeset groša prema nižoj kategoriji. Samo tako podaci kojima raspolažemo mogu imati nekog smisla: 353.901 groš za cijeli ejalet te oko dvadeset tisuća za valiju (zbroj od po nekoliko stotina po kadiluku).[39] Broj od oko 120.000 potencijalnih fiskalnih jedinica za hazariju može izgledati ponešto premalen,[40] no valja imati na umu da je dio muslimanskih posjednika bio izuzet *(in^{c}amat)* te da se često nastojalo izbjeći tu obvezu inzistiranjem na načelu da se plaća samo od parcela pripisanih „staroj raji".

Tako bi konačno valjalo raspraviti pitanje realne baze za ubiranje glavarine, za razliku od one koju sugerira šerijatsko-pravna teorija. To znači da treba ustanoviti na što se odnosi faktor 4,7 kao multiplikator za pretvaranje „terenskih" ili „džizjedarskih" *evraka* za internu upotrebu u one „službene", kakvi se javljaju u dokumentima centralne vlasti. U tom je smislu dobro prisjetiti se tvrdnje Ivana Frane Jukića (Zemljopis Bosne, 337). kako je u Bosni porezna baza *zub* (*diş*, skupina stoke), odnosno *šinik* (jedinica obradive površine).[41] Prema pljevaljskom sidžilu iz 1806., proizlazi da četiri *čara* ili četvorine daju jedan *šinik*[42] To pomaže da se bolje shvati primjer rogatičkih čiftluka (1835.) kojima se bavio Avdo Sućeska. I nadalje, kadija Muhamed Isević u svojoj raspravi o teškim prilikama u Bosni (oko 1810.) optužuje sakupljače džizje da ubiru glavarinu već od onih koji posjeduju samo pet do deset ovaca.[43] To bi značilo osudu postupka, formalno zakonitog, da se džizja ubire individualno, a ne kolektivno, odnosno od sku-

[38] Avdo SUĆESKA, Taksit, *Glasnik Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XVIII, Sarajevo 1960., 347. Fahd KASUMOVIĆ, O terminu taksit, *Prilozi* 38, Sarajevo 2009., 61 – 79. Tražilo se da kategorije iznose 50, 30 i 20 groša.

[39] Edina MEHMEDOVIĆ, Od mira do rata 1718-1737., *Univerzitet u Tuzli*, (referat), Tuzla 2008.

[40] Ukupno stanovništvo procijenjeno na 800.000+, te podijeljeno sa sedam osoba po kući.

[41] Avdo SUĆESKA, Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine, POF XIV-XV, Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu 1969., 189-.273.

[42] Orijentalna zbirka Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, D 777, fol. 32 b.

[43] Ahmed ALIČIĆ, Manuskript **Ahvali Bosna** od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.), POF 32-33, 1982-1983., Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu 1984., 186.

pina po pet obveznika, i to vjerojatno na području sela koje je kategorizirano prema kriterijima za ubiranje poreza („vergija"). Zub se mogao dijeliti naniže do šesnaestine (6,25%), ali ne dalje od toga. Stoga se čini da je oporezivi stočni fond predstavljao broj glava iznad deset po domaćinstvu kako bi ostalo dovoljno za preživljavanje (odatle kadijina oštra kritika). Osim kontrasta između legalističkog pravdoljublja i svakodnevne prakse, ovo upućuje i na to da, kad pomnožimo broj ovaca između pet i deset (na primjer 8,5) s 4,7 (dakle brojem „običnih" *evraka* sadržanih u jednom „terenskom"), dobivamo četrdeset, a to čini jedan „*diš*", upravo kao poreznu osnovicu. Slično je i sa *šinikom* i *čarom*, pri čemu sve upućuje na standardnu cijelu baštinu *(tamam çift)* od deset hektara, jer ona može prehraniti do tri inokosne obitelji, bilo da se na njoj uzgajaju pretežno žitarice bilo da je pod mješovitim kulturama uz neku mjeru stočarstva. Ako se spomenuti ključ od 4,7 primijeni na područje izvan Bosne, on vrlo dobro funkcionira: u kadiluku Manastir (Bitola) od sredine 17. do ranog 19. stoljeća bogato je dokumentirana paralelna pojava dvije vrste *evraka*, „normalnih" i „terenskih", s tim da su ovi drugi obračunska fiskalna jedinica, a ne fizički listovi. Njih je uvijek 4,7 puta manje od „normalnih", a često se za njih sinonimno kaže *hane* ili pak *çift* (selište, katkada i „plug, par volova"), ponekad čak i *nefer* (pojedinac).[44]

Konačno, ovi uvidi mogu nam poslužiti da bolje shvatimo što se moglo kriti iza golemog rasta broja *evraka* u Bosni od sredine 18. stoljeća pa do ukidanja džizje. To se događalo nakon određenog pada od 1696. do 1732. Prisjetimo li se da se *evrak* moglo naplatiti već od manjeg dijela „zuba", kako kaže kadija Isević, onda nije daleko zaključak da se broj potvrda, a time i novčani iznos, mogao i smanjivati, načelno do odnosa jedan *diš* = jedan *evrak*. Možda je tako i bilo do 1732., a možda i neko vrijeme poslije toga, dok bi zatim slijedilo širenje zahvata na sve manje jedinice.[45] Sve to ne znači da ukupnog rasta na bazi prirodnog priraštaja nije bilo. Od vjerojatnih 347.000 kršćana 1696. do 657.000 u godini 1851., priraštaj postoji, i posve je normalan (0,41 ‰), čak ga i ne premašuje *dramatično* onaj za zapadnu Europu u ranom novom vijeku od 0,17 (Cippola). Međutim, čini se, zasada, nemogućim razlučiti striktno biološki priraštaj od faktora imigracije i rekolonizacije. Sigurno je toliko da bez ovog posljednjeg razina od prije 1683. ne bi bila dosegnuta, a kamoli premašena.

[44] Michael URSINUS, Hane in Kalkandelen, Rü'us in Selanik. Regionalspezifische Verwaltungspraktiken und -begriffe im Osmanischen Reich bis zum Beginn der Tanzimat. U: Hans Georg Majer u. Raoul Motika (ur.): Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Wiesbaden: Harrassowitz 1995., 343-361. OIS, Sidžil br. 7 (Sidžil mostarskog kadije), 12a/1, prijepis hatihumajuna iz 1829.

[45] Još jedna pojava ukazuje na to da su se stvari tako mogle odvijati. Krivulja kretanja cijena vrlo je slična onoj koja pokazuje trend kretanja broja potvrda. Do sredine 18. stoljeća one padaju, a nakon toga uglavnom rastu. To pogađa najviše državu, više nego relativno autarhično selo.

Ima indicija da bi se na sličan način moglo „ispravljati" demografsku krivulju i dvjestotinjak godina unazad, gotovo do početka osmanske vladavine. No to je tema za neku drugu priliku.

Katolici, pravoslavni, muslimani

Osim osmanskih poreznih potvrda, pri procjenama demografskih kretanja valja se koristiti i podacima koji su vezani uz aktivnost Katoličke crkve. Obično se smatra da nju odlikuje visok stupanj vjerodostojnosti, jer vodi maksimalno računa o stvarnim i ukupnim brojevima osoba. U to se vrijeme počinju postupno voditi matice, nema nikakvih motiva za umanjivanje ili uvećavanje brojki, podaci su prikupljani izravno na terenu itd. Ipak, čini se neobičnom pojava da su intervali i skokovi na koje smo naišli pri ispitivanju relativno „nevjerodostojnih" podataka osmanskih izvora u velikoj mjeri slični onima zabilježenima u izvješćima biskupa i drugih crkvenih dužnosnika.

Posebnu teškoću predstavlja problem nagađanja o broju pravoslavnog stanovništva, i to, donekle slično kao i kod Hadžijahića, preko pretvaranja totala za katolike u *evrake*, pa potom množenjem preostalih *evraka* „konvencionalnim" koeficijentom 5 (a ne 3,31)[46] zato što je bazu za razrez fiskalnih jedinica činio *šinik*,[47] čemu proširena obitelj ne odgovara. U svakom slučaju, iz respoloživih brojeva duša (katolika) nije moguće dobiti uvjerljiv broj *evraka* ako se kao veličina obitelji uzme 7 – 8 članova, bez obzira na to što je to zajamčeno u izvorima. Tako je vrlo vjerojatno da osobito velike skokove (*zam*, pl. *zamaim* = „povećanje, poskupljenje"), do desetak tisuća potvrda pa i više, i to u kratkom vremenu (npr. dvije ili pet godina) možemo smatrati mjerama koje su pratile rekolonizaciju. Ta je pak, naravno, bila povezana s porastom stanovništva, i biološki i imigracijski uvjetovanim, ali u toj vezi nije moglo biti mehaničkoga automatizma. S druge strane, nešto manji „priraštaj", primjerice dvije, tri ili pet tisuća *evraka,* prije bi mogao biti posljedicom nužde da se pronađe rješenje za plaće novouspostavljenih odreda kapetanijske vojske. Tada je država znala posegnuti u glavarinske i druge prihode izvan Bosne i bosanske blagajne ili pak pribjeći „unutarnjim rezervama". Godine 1778. novi odred posade u Srebrenici moralo se isplatiti novcem u vrijednosti od pet stotina *evraka*. Tri se puta pokušalo nametanjem tog dodatka raji, no ona to nije mogla podnijeti, pa je zapovjeđeno da se novac uzme od „profita" (*faiz*, dobit, kamata) koji donosi glavarina u srebreničkom kadiluku. Slično tome, 1788. uslijed velikog pada prihoda od glavarine nije bilo moguće

[46] Nakon toga udvostručavanjem, ili plus 1,2 da bi se došlo do „sedam plus po kući".

[47] Čini se da je petnaest šinika bilo ekvivalent za cijelo selište. Muhamed A. MUJIĆ, *Sidžil mostarskog kadije 1632 – 1634.*, Mostar: Prva književna komuna, 1987., 172-173.

potpuno isplatiti krajišku miliciju osim posade Gradiške, pa se traži da manjak bude pokriven, i to u smanjenom iznosu „bilo putem državnih priznanica, bilo od vezirske dobiti".

Dakle, porezna potvrda nije bila, striktno govoreći, ekvivalent ni za radnosposobnog muškarca ni za obitelj. U sumarnim popisima i sultanskim naredbama koje propisuju globalne svote ne vidi se da dio potvrda, katkada i dosta velik, nema veze s brojem nemuslimana. I ne na posljednjem mjestu, ne bi se smjelo zaboraviti načelnu mogućnost da je total za novopazarski kadiluk (upravo desetak tisuća potvrda), ponekad ispuštan iz ejaletskog totala, a ponekad uključivan. Ipak, zbog spoznaja u vezi s osnovom za oporezivanje *šinik – zub,* radije bih se priklonio prvoj mogućnosti. Primjerice, skok od konca tridesetih do početka četrdesetih godina od dvadesetak tisuća *evraka* ukazivao bi na vjerojatnost da je oko 1735. približno trećina parcela u odnosu na 1740. bila zapuštena, ili su posjednici bili insolventni, ili su pak bili izvan kontrole Osmanlija. To bi se moglo dovesti u vezu sa stabilizacijom nakon Beogradskog mira. Prema monografiji Roberta Jolića o Župi Brotnjo, tijekom osamnaestog stoljeća veličina obitelji konstantno opada.[48] Ta pojava vjerojatno predstavlja opće svojstvo i na širem prostoru Bosne i Hercegovine.

Totali za cijeli ejalet na prvi pogled djeluju proturječno i zbunjujuće. Za racionalnu interpretaciju i kakvo-takvo usklađivanje (a nekog bi suglasja moralo biti, jer nitko nije ništa krivotvorio) nužno je uzeti u obzir više čimbenika koji su djelovali u pozadini. Više od svega ostalog nevjerojatnim se čini skok za dvadesetak tisuća fiskalnih jedinica u samo pet godina, 1735. – 1740., a to uključuje i katolike. Svakako u tome ne možemo vidjeti posljedicu migracijskih gibanja epskih razmjera. No ako vodimo računa o globalnom kontekstu, smijemo pretpostaviti da su rat 1716. – 1718., zaključno s Požarevačkim mirom, te gubitak pojasa teritorija u Posavini *(Uskokenland)* sve do novog rata 1737. – 1739. zaključno s Beogradskim mirom doveli do vrlo ozbiljnog gubitka fiskalnih jedinica. Pri tome nije nužno smatrati da iza toga stoji masivno iseljavanje na protivničku stranu. Vrlo je malo konkretnih saznanja o mikromigracijama, tek je općenito poznato da je upravo to bio vrlo čest odgovor na ratne i gospodarsko-financijske nedaće (sklanjanje u susjedno selo, drugu nahiju, zbjegove i sl.). Osim toga, do tridesetih se godina često javljala kuga. Biskup Delivić zasigurno je savjesno prikupio podatke za 1737. godinu, no ipak je teško zamisliti da je u tri-četiri godine, koliko je prošlo do uspostave evidencije pod vodstvom biskupa Dragičevića, odjednom na terenu iskrsnulo i do dvadeset tisuća „novih" duša (brojke za 1737. valja uvećati pretpostavljenom razlikom za cijelu, a one iz 1743. razlikom

[48] Robert JOLIĆ, *Stanovništvo Brotnja u tursko doba*, Čitluk – Tomislavgrad: Naša ognjišta, 2009.

za istočnu Hercegovinu). Opustjele župe, sela i domovi bili su stvarnost, no to ne znači uvijek i svuda umiranja, preobraćenja ili pak (trajno) sklanjanje pod okrilje cara, odnosno dužda. Fratri su izvještavali o stanju po župama za koje su bili nadležni, no dosta je puka u burnim vremenima moglo kratkotrajno proboraviti i izvan ustaljenih vjersko-upravnih jedinica. Teškoću može stvoriti i podatak o broju „prispjelih za krizmu". Nije baš sigurno da je uvijek u pitanju baš čitava populacija (krizma se zbiva jednom u životu). U svakom slučaju, nakon zajamčenog broja od pedesetak tisuća duša nalazimo se na sigurnijem terenu.

Uzevši u obzir ove „utoke", podaci za broj katolika mogli bi se uklopiti u tablično i grafički nižeprikazani trend kretanja ukupne, odnosno nemuslimanske populacije. Tada bi katolički dio kršćanskog stanovništva oscilirao između šestine i četvrtine. Preduvjet za takav zaključak bio bi da prihvatimo „princip najbližeg godišta" pri usporedbi dvaju nizova. Broj katolika za 1757. godinu jedini je podatak kojim za sada raspolažemo u dosta dugom razmaku od dvadeset i tri godine bez podataka o totalu *evraka*, no uvrštavanje ne bi modificiralo pretpostavljeni trend.[49]

Glede kretanja ukupnog broja osmanskih glavarinskih priznanica, vidljivo je da je već 1713. moralo biti u funkciji njih pedesetak tisuća, da bi u vrijeme nakon Požarevačkog mira došlo do pada na 43.200. Normalizacija je vrlo vjerojatno uslijedila u vremenu između banjolučkog boja 1737. i Beogradskog mira (63.440). Ako pretvorimo pretpostavljenih 25.000 katolika u priznanice, i to temeljene na inokosnim obiteljima, dobit ćemo katolički udjel u kršćanskoj populaciji od 11,5%. S obzirom na to da je sasvim moguće, pa i vjerojatno, da su tada osnovicu još činile proširene obitelji, udjel bi bio tek 7,71%. Pitanje je odakle bi za niti pet godina, uz vrlo vjerojatnu osnovicu u inokosnoj obitelji, udjel bio promijenjen u 20,8% – iznos koji će oscilirati ponešto naniže i naviše tijekom cijeloga preostalog razdoblja osmanske vladavine, pa i kasnije? I ovo je razlog za suzdržanost spram procjena za vrijeme prije sredine 18. stoljeća.

Posebna je teškoća veličina muslimanske populacije. Ovdje je osnovica za izračun posve drugačija negoli kod *evraka*. Jedini orijentir čine povremeni podaci o broju obveznika opće mobilizacije, onako kako se njima već koristio Hadžijahić. Izgleda da su i tu usponi i padovi pratili opći trend. Na početku je muslimansko stanovništvo kompenziralo gubitke doseljavanjem iz krajeva izgubljenih u korist Habsburgovaca, no kasnije su ga teže pogađali ratovi izvan Bosne, a još više epidemije, koje su imale pogubniji učinak na gradsku populaciju.

[49] Fra Ignacije GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 1990., 65-76.

Zaključno razmatranje, metode

Napokon bi konačna procjena kretanja broja stanovnika izgledala ovako:

godina	glavarinske jedinice	nemuslimani	muslimani	svega
1663.	65.000	370.000	400.000	770.000
1692.	14.369	359.225	450.000	809.225
1696.	13.889	347.225	450.000	797.225
1713.	39.000	292.500	375.000	667.500
1717.	39.200	294.000	353.927	647.927
1730.	33.600	252.000	329.003	581.003
1735.	43.200	324.000	219.336	543.336
1740.	63.440	317.200	214.949	532.149
1763.	68.545	342.725	255.000	597.725
1775.	78.090	390.450	298.200	688.650
1780.	89.000	445.000	316.200	761.200
1783.	96.000	480.000	327.000	807.000
1788.	99.855	499.275	345.000	844.275
1790.	80.000	400.000	352.200	752.200
1792.	91.000	455.000	352.200	752.200
1794.	92.406	462.020	366.600	828.620
1803.	103.327	516.860	400.000	916.860

Za godišta 1713., 1730., 1780., 1783., 1788., 1790. i 1792. podaci su novi (NM, istraživački boravak u BOA = Başbakanlık Osmanlı Arşivi 2009. i 2012.). BOA, D.CMH.d. 26718 (za 1713.), BOA, MAD.d 9929_007253 (za 1730.), BOA, Cevdet Maliye 9174_004759, 25951_004763 (sva druga godišta). Ostalo je preuzeto iz citiranih radova Hadžibegića i McGowana. Napomena: 1713. broj priznanica zapravo je isti kao i 1717., samo što je jedan manji dio još iskazan kao srednja kategorija, te je valja računati dvostruko (*evsat*; višeg razreda tada već nije bilo). Očito je novi rat u Podunavlju te „Mali Morejski rat" prouzročio svođenje svih *evraka* na niži razred.

Za usporedbu donosim grafikon kretanja fiskalnih jedinica prema donedavno poznatim podacima u hrvatskoj i historiografiji BiH, po čemu se raspravljalo o „demografskom" trendu kršćanskog stanovništva (uglavnom prema Hadžibegiću; dodatni podaci prema McGowanu – za 1717. i 1740. – nisu bitno utjecali na opću sliku):

Grafički prikaz:

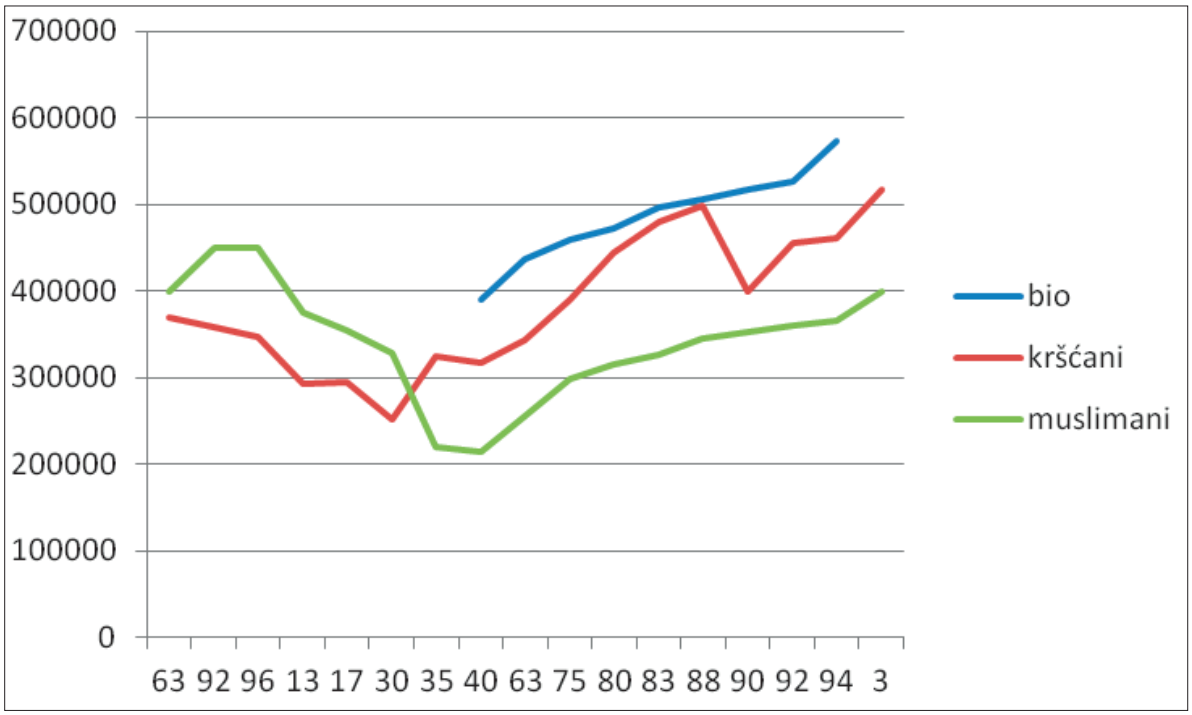

Crta „bio" predstavlja zamišljeni čisto biološki rast nemuslimanske populacije nakon 1763., i to tako kao da je godišnja stopa uvijek jedan promil, dakle vrlo visoka. Stječe se dojam da je kretanje totala broja glavarinskih priznanica bilo dosta dobro usklađeno sa stvarnim demografskim trendom. „Silazak" na liniju trenda deriviranog iz evraka mogao bi se shvatiti kao posljedica epidemija i donekle iseljavanja. Stvarni bi ukupni priraštaj tako kroz 140 godina bio bliže rezultatu od 0,33 promila negoli iznosu od 0,27 prema izračunu koji polazi od ovdje izvršenog „manevriranja" s vrstom fiskalnih jedinica i koeficijentima za njihovu veličinu. S druge strane, između 1713. i 1803. priznanice bi se povećavale po godišnjoj stopi od 1,14 ‰ u vremenu od devedeset godina.

Nasreću, historiografija nije egzaktna znanost. Ovdje predočene krivulje morale bi stoga dosta dobro dočaravati barem opća obilježja stvarnih mijena u veličini populacije kršćana i muslimana (udjel židova ovdje je nužno zanemariti).[50] Kao dosta čvrsti orijentiri važni su početno (1663.) i završno godište (1803.) Nakon velikog pada u vrijeme kuge 1814. gubitak će ubrzo biti nadoknađen, pa će se u razmjerno kratkom razdoblju razlika do stanja s početka (1663.) prevladati, te će se napokon postići i porast. Kriteriji kojih sam se držao morali su se mijenjati, nekada s više sigurnosti, nekada s manje, ali uvijek uz ogradu da rezultat u najmanju ruku ne smije biti posve neuvjerljiv (goleme, nazamislive oscilacije). Do 1740. valjalo je najprije (za 1692. i 1696.) uvećati oba broja za što očito, a što vjerojatno propušten broj jedinica: 1692. odvojeno je dan sumaran podatak za Zvornički sandžak, dok 1696. nema više i srednje kategorije. Podatke je osim toga potrebno tretirati tako kao da predstavljaju „terenske" priznanice (zaokružene na pet, umjesto na 4,7 domaćinstava) te ih množiti opet s pet (veličina inokosne obitelji). Nakon toga isprva sam uvećavao totale za 28%, jer je u raspoloživim izvorima 1713. – 1730. ispuštena Hercegovina,[51] no potom sam ipak s ogradom prihvatio suprotnu mogućnost. Nakon toga (do 1735.) množio sam sa 7,5 kao koeficijentom za proširenu obitelj. U suprotnom bi rezultat bio suspektno malen. Nakon toga za sva preostala godišta pretpostavio sam da se broj priznanica mora tretirati kao broj inokosnih obitelji.

Broj muslimana bilo je još teže utvrditi. Čini se vrlo vjerojatnim da se on već u drugoj polovici 17. stoljeća, nekoliko desetljeća nakon Masarechijevih i Jurjevićevih vijesti, spustio ispod polovice cjelokupnog stanovništva. Temelj za takvu pretpostavku činila bi procjena broja domaćinstava u ejaletu iz dvadesetih godina (blizu 130.000 jedinica), što bi pak značilo oko 900.000 osoba (ili malo više). Iznose za 1663. treba umanjiti za barem 10%, kako bi se post-karlovački teritorijalni okvir moglo projicirati unazad. Godine 1692. broj kršćana manji je za petinu, dok se broj muslimana morao povećati uslijed doseljavanja s izgubljenih područja u Hrvatskoj i Ugarskoj. Ti muhadžiri ipak po svoj prilici nisu uvećali broj muslimana na puno više od 400.000, jer oni iz Ugarske nisu prešli samo u Bosnu, dok su u dinarskim krajevima pretrpjeli znatne gubitke već za Kandij-

[50] U carskim se naredbama spominju čak i armenski trgovci u prolazu kao obveznici.

[51] Da je u starijim popisima često ispuštana Hercegovina, smatra McGowan. Načelno bi mogao imati pravo, jer premda u popisu iz 1713. stoji „Bosanska kancelarija s pripadnostima", takva se stilizacija javlja uz ime svakog područnog poreznog ureda u Carstvu. Mc GOWAN, Economic Life, 96. BOA, D.CMH.d. 26718. S druge strane, na kraju dokumenta upisan je izdvojeno prihod od Vlaha Nikšićke nahije „u Hercegovini", što bi nas uputilo prema pretpostavci da je Hercegovina ipak bila uključena, te bi se brojke za „problematična" godišta kretale od trideset i devet do trideset i tri tisuće priznanica. To bi pak proturječilo pretpostavci o oporavku do 1713. Ipak, „za svaki slučaj" sam ostao pri varijanti da ispuštanja nije bilo. Ovo pitanje valja još dodatno istražiti.

skog rata (tako preostaju prije svega Slavonija i Lika). Stoga je bilo nužno ostati pri brojci od (vrlo) hipotetičkih 415.000, a za 1696., pa i za 1713., pretpostaviti još manjih 400.000, odnosno 350.000.[52]

Nakon 1713. Hadžijahić je nastojao izračunati broj muslimana, i to za još pet godišta (1725., 1732., 1737., 1789. i 1817.). Pri tome je polazio od broja obveznika opće mobilizacije te od koeficijenta 3,31. Budući da su rezultati s obzirom na sve do sada rečeno i ovdje preniski, pretvarao sam Hadžijahićeve totale u „kvazi-priznanice" za muslimane, pa ih množio s pet (7 – 8 bi značilo teško prihvatljivo povećanje za 50%) i još uvećao rezultat za (iz opreza) skromnih 10%, jer nije baš svatko bio mobiliziran. Polazili su spahije, građani i dio kapetanijske vojske, dok je teško reći što je bilo s ruralnom masom (vjerojatno više u slučaju obrane Bosne, a ne pohoda protiv Rusije ili Perzije). Dodatni su limitirajući faktor i sama godišta, jer se ne podudaraju s onima za kršćanske *evrake*. Tako je jedino preostalo podvesti pretpostavljene brojeve muslimana pod *najbliža* godišta za kršćane. I konačno, morao sam napraviti iznimku za 1788./89. Postupak kao za ranija, „mobilizacijska" godišta, dao bi skoro 440.000, te bi nužno sugerirao porast od 1,4 ‰ nakon 1740. To je moguće, pa i vjerojatno za kršćane (imigracija i rekolonizacija), ali nije za muslimane (moguć je uglavnom čisto biološki porast). Zato sam, u nedostatku boljeg kriterija, za 1788./89. odabrao brojku koja bi odgovarala konstantnom i visokom porastu nakon 1740. od 0,99 promila. Tako sam nastavio i za preostala godišta bez ikakvih podataka o broju muslimana. Ovako bi, primjerice, u pet godina (1783. – 1788.) priraštaj mogao biti biološki, dok bi u protivnome enormni porast za gotovo 11 promila došao niotkuda. Za 1792./93., unatoč velikom padu nemuslimanskih fiskalnih jedinica, pretpostavio sam isti biološki priraštaj u muslimana. Tako sam nastavio i dalje, do početka 19. stoljeća. Na navedeni način broj, pa i udjel muslimana u ukupnom stanovništvu vjerojatno nije ostao podcijenjen, svakako ne toliko da bi to bitno narušilo prihvatljiv opći dojam.[53] Učinci epidemija, kao i povremenog doseljavanja skupina muhadžira (s područja Srbije), morali su biti zanemareni. Ponekad bi osjetne razlike između brojčanih podataka „dobro obaviještenih izvora" za prvu polovicu 19. stoljeća mogle potjecati kako od netom spomenutih okolnosti, tako još i više od različitih koeficijenata za veličinu domaćinstva, ili pak uključivanja, odnosno ispuštanja totala za Novopazarski sandžak.

[52] Adem Handžić govori o 130.000 muhadžira, što bi govorilo o teško zamislivom isključivom prijelazu u Bosnu. Osim toga, radilo se o populaciji u golemoj većini vojničkog staleža, usmjerenoj prema gradovima i u daljem tijeku događaja izloženijoj ratnim gubicima. HANDŽIĆ, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu, 1954. – 1955., 144-145.

[53] Nakon velikih gubitaka u vrijeme kuge 1814. oporavak do dovoljno pouzdanog osmanskog popisa iz 1851. (328000) sasvim je u skladu s ovom tendencijom.

Prilog

Gazi Husrevbegova biblioteka, sidžil br. 29, fol. 142 (1780., sarajevski sidžil, prijepis fermana: „terenske“ fiskalne jedinice od 4,7 „službenih“).

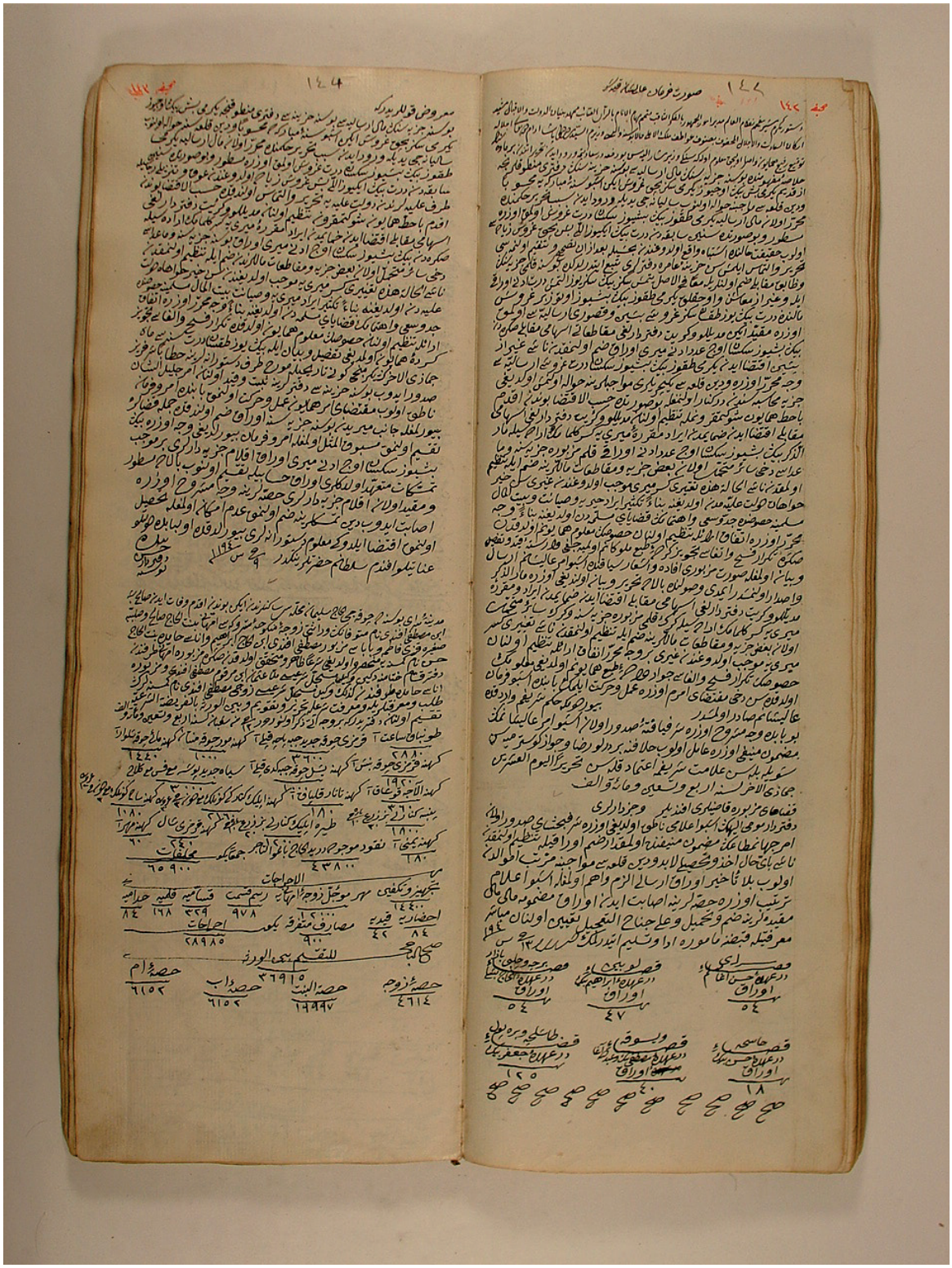

The Population of the Ottoman Bosnia in the Eighteenth Century According to Poll-Tax Records

Summary

The most important source for estimations of the size of the population in Bosnia and Herzegovina in the eighteenth century are documents dealing with the poll-tax (*cizye*), either as surveys or as imperial decrees and related documents containing totals of tax receipts (*evrak*). In the historiography, it was almost unanimously believed that the injunctions of the "reform" proclaimed in 1691 had actually been put in vigor and maintained until the abolition of the *cizye* in the mid-nineteenth century. This would mean the abandonment of the per household principle in favor of the rigoristic *şeriat* view, i.e., establishing the per adult male basis, the taxpayers being divided into three classes depending on their wealth. Yet the reexamining of the sources at hand, old and new ones, in particular those that might shed some light on the "practice on the ground", has shown that the basic fiscal unit was hitherto consisting of the peasant's farm housing, hypothetically a head of household plus two coresidents liable to taxation. In such a way, balance was found between the age-old practical realities and the newly stressed ideological requirements. Since in Bosnia the three-classes division was relatively soon abolished, the doors became wide open for quite an "elastic" approach in tax assessment, often entailing a gap between the totals of receipts and the size of the actual population. However, since the relatively stable number of holdings (cultivated or not) offers a solid frame that prevents the apparent ups and downs of getting beyond the limits of credibility, drawing the curve of the general demographic trend was not a hopeless task. It has also been possible to harmonize the data coming from the Catholic Church sources, themselves already of the proto-statistical nature, with the figures proceeding from the Ottoman *evrak*. Substantial corrections were needed only for the period up to 1740. The most difficult was to establish the trend for the Muslim population, the only data being figures concerning general mobilizations. Yet here, too, the final outcome has produced at least an acceptable picture.

Keywords: Ottoman Bosnia; 18th century; population; poll-tax receipts; tax assessment.